

Γεωγραφίες

Αρ. 34 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 34, 2019

Η ΑΝΙΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ 1989. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΔΙΑΡΡΟΕΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Κωστής Πλεύρης

Η ΑΝΙΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ 1989: ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΔΙΑΡΡΟΕΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Κωστής Πλεύρης¹

Περίληψη

Κατά την τελευταία τριακονταετία τα Βαλκάνια γνώρισαν μια συνεχή διαρροή αξιών –ή αλλιώς άνιση ανάπτυξη– από τη χερσόνησο προς διεθνείς προορισμούς. Αυτή η ιδιοποίηση του εγχώριου πλούτου πραγματοποιήθηκε μέσα από πολλαπλά κανάλια, όπως το διεθνές εμπόριο, η μετανάστευση, οι ξένες άμεσες επενδύσεις, οι παγκόσμιες μεταφορές, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και ο εθνικός δανεισμός. Εστιαζόμενοι τώρα στη βαλκανική πόλη, οι νησίδες που μπορούσαν να εξυπηρετήσουν αυτές τις διαρροές, όσες δηλαδή μπόρεσαν να φιλοξενήσουν κερδοφόρες επενδύσεις που αιμοδοτούσαν τις ξένες μητροπόλεις, αυτές αποτέλεσαν και τους τόπους της σύγχρονης αστικοποίησης· οι διαφορετικές μορφές που πήρε η τελευταία καθορίστηκαν από τους ιδιαίτερους τύπους της διεθνούς διαρροής αξιών. Μαζί με αυτές τις πιο δυναμικές μορφές σε αυτό το άρθρο θα δούμε πώς η άνιση ανάπτυξη μας επιτρέπει μια γενικότερη κατανόηση των μορφών της πόλης σαν σταδιακή αποκάλυψη συγγενικών νόμων που ερμηνεύουν την κίνηση και τη συγκέντρωση της ύλης

Uneven development in the Balkans after 1989: Value outflow and urbanisation

Kostis Plevrís

Abstract

Over the last thirty years the Balkans have experienced a continuous outflow of values –or else uneven development– from the peninsula towards international destinations. This unequal appropriation of domestic wealth has been realized through various channels such as international trade, immigration, foreign direct investment, global transports, financial services and national debt. Focusing on the Balkan city now, we claim that the places of modern urbanization are identified with the areas that could serve these outflows, namely those of them that could host profitable investments that were feeding foreign metropolises. The different forms that the urbanization process acquired have been defined according to the particular type of international outflows. All along with those more dynamic forms, this article will show how uneven development allows us a general understanding of urban forms, as it gradually unveils closely related laws that interpret the movement and concentration of matter.

Ο σκοπός αυτού του κειμένου θα είναι διπλός: θα προσπαθήσει να δείξει πρώτον ότι ο πλούτος που γεννήθηκε στα Βαλκάνια την τελευταία τριακονταετία μετακινήθηκε μέσω μιας άνισης διανομής σε προορισμούς έξω από τα όρια τους και δεύτερον ότι αυτή η ιδιοποίηση ή αλλιώς *άνιση ανάπτυξη*, καθόρισε τις γενικές μορφές που πήρε η αστικοποίηση.

Φυσικά, οι αξίες δεν κινούνται μόνο διεθνώς, όπως θα δείξουμε εδώ. Όμως, η διεθνής τους κίνηση αναφέρεται στον τρόπο που συνδέονται τα κράτη μεταξύ τους και άρα εμπεριέχει τον γενικό προσανατολισμό των ξεχω-

¹ Διδάκτωρ Πολεοδομίας-Χωροταξίας, Université Paris 1–Panthéon–Sorbonne, kostisple@gmail.com

ριστών κοινωνιών μέσα στον κόσμο. Κρατάμε, λοιπόν, ότι η διεθνής άνιση ανάπτυξη έχει άμεσο ενδιαφέρον, γιατί αποκαλύπτει τους γενικούς νόμους ανάπτυξης των κοινωνιών –και άρα της αστικοποίησης– αλλά παράλληλα έχουμε υπόψη μας ότι δεν αγκαλιάζει το σύνολο της κοινωνικής δραστηριότητας, δηλαδή δεν γίνεται *συγκεκριμένη* κατά την ερμηνεία μιας κοινωνίας –άρα ούτε της αστικοποίησης.

Η ανάπτυξη του θέματός μας θα έχει χαρακτήρα μεθοδολογικό και δεν θα είναι εξαντλητική, παραθέτοντας αφειδώς στατιστικούς δείκτες· θα μας δώσει ακόμη την ευκαιρία να διευκρινίσουμε δύο έννοιες από τη σκοπιά της γεωγραφίας: την αστικοποίηση και την κοινωνική κυκλοφορία του κεφαλαίου.

Η αστικοποίηση είναι πάντα μια διαδικασία άνισης συγκέντρωσης

Η άνιση ανάπτυξη και ιδιαίτερα η διεθνής διαρροή αξιών με την οποία καταπιανόμαστε εδώ αφορά τους νόμους που αγκαλιάζουν δύο κόσμους σε σύγκρουση: των μητροπόλεων, εκεί που φτάνουν οι αξίες, και της πλατιάς περιφέρειας, από όπου χάνονται. Η σχέση αυτών των αξιών με τις μορφές που αποκτούν ή που αποβάλλουν, αλλά και με τρίτες μορφές που τις διαχειρίζονται και τις θέτουν σε κίνηση μέχρι τον τελικό τους σκοπό, είναι η καρδιά της σύγχρονης αστικοποίησης. Με άλλα λόγια –τα λόγια που περιγράφουν αυτή τη σύνδεση από τη σκοπιά της γεωγραφίας– η άνιση ανάπτυξη προσδιορίζει δύο αντιθετικές *συγκεντρώσεις* του παραγμένου πλούτου. Η παντοτινή αντίθεση των δύο αυτών άκρων καθρεφτίζεται σε έναν τρίτο όρο, σε μια μορφή που γεννάει η σύγκρουση, τη μαρτυρά και μάλιστα, καθώς τη διαμεσολαβεί, όπως το ίδιο το βλαστάρι τους προγόνους του, αποκτά και *πολιτικές* λειτουργίες: πρόκειται για τα σύνορα και τις παράγωγες μορφές τους, όπως δασμοί, ενώσεις κρατών και άδειες εργασίας.

Πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε από την αρχή ότι μιλώντας για *αστικοποίηση* αναφερόμαστε στην έννοια ή μέσο ή εργαλείο –αδιάφορο ποιον όρο θα χρησιμοποιήσουμε– που αποκαλύπτει τους νόμους της *άνισης συγκέντρωσης* της ύλης κατά την κίνησή της στον χώρο. Το «πόσο κοντά» θα μαζευτούν προϊόντα και άνθρωποι δεν είναι κάποιος αυθαίρετος αριθμός ή ποιότητα, αλλά καθορίζεται ανά εποχή και από το αρχικό

ζεύγος μητροπόλεις–περιφέρεια: η περιφέρεια θα μας πει τι δεν έχει η μητρόπολη και η μητρόπολη τι δεν έχει η περιφέρεια. Στην πράξη και στην εμπειρία μας η αστικοποίηση μεταστοιχειώνει τον χώρο πρώτιστα ως επέκταση του ιστού ή ως δυναμική μορφολογική αλλαγή της πόλης (κελύφη, πυκνότητα και όροι δόμησης, ομαδοποίηση χρήσεων γης, άξονες κυκλοφορίας κλπ). Η πηγαία έννοια της αστικοποίησης, λοιπόν, δεν χάνεται σε ρομαντικές περιηγήσεις, αυτοδιοικητικά σύνορα και πολιτιστικές αναπαραστάσεις, αλλά είναι πρακτική ή πολύ απλά πρώτον είναι σάρκα της πραγματικής ζωής, υπάρχει ήδη εκεί έξω με μια μορφή και δεύτερον αντιπροσωπεύει *το πιο γενικό* που μπορούμε να βρούμε σε μια πόλη, τη συγκέντρωση, πριν και η ίδια η έννοια της αστικοποίησης αρχίσει να ραφινάρεται σε πιο λεπτομερείς παραγώγους της.

Οι νόμοι της κατανομής του πλούτου στον χώρο αποκτούν ανά οικονομική εποχή διαφορετικό περιεχόμενο: είναι ιδιαίτεροι οι λόγοι συγκέντρωσης που οδήγησαν στην πρώτη αντιπαράθεση πόλης και υπαίθρου (βλ. Σαρηγιάννης 1993: 229 για το πέρασμα από την ισότιμη κώμη στο ιεραρχικό άστυ και τον ρόλο της ανταλλαγής) και ιδιαίτεροι αυτοί που χώρισαν τις μητροπόλεις από την πλατιά περιφέρεια, ο καρπός, δηλαδή, της άνισης ανάπτυξης. Αυτό που είναι όμως κοινό είναι ότι η αστικοποίηση δεν ορίζεται έξω από την άνιση συγκέντρωση των προϊόντων της εργασίας και μάλιστα οι σύγχρονοι νόμοι της συγκέντρωσης είναι κλειδί για την κατανόηση και των γενετικά προηγούμενων που εξελίσσουν τον πρώτο αποχωρισμό πόλης–υπαίθρου προς μια γενική διαίρεση του κόσμου.

Σε αυτό το κείμενο θα δώσουμε έμφαση στη σύγχρονη άνιση ανάπτυξη των Βαλκανίων: ο πλούτος που παράγουν οι άνθρωποι εδώ κινείται έξω από τη χερσόνησο ή χάνει την ευκαιρία να πάρει κάποια μορφή εδώ πέρα· μεταφέρεται έξω από τα σύνορα με τη μορφή αξιών: χρήματος πρώτιστα και εμπορεύματος, μαζί και των μεταναστών/ριών· ταυτόχρονα *απαξιώνονται* όσα μένουν επιτόπου: ο παραγωγικός εξοπλισμός, οι μισθοί, τα εγχώρια προϊόντα, ακόμη και οι πληθωρισμένοι τίτλοι. Το έτος 1989 θα αναδεικνύεται, από την ίδια τη στατιστική πρώτα πρώτα, ως τομή για όλες τις σχέσεις των ανθρώπων και του πλούτου που δημιουργούν, ένα ορόσημο της πύκνωσης των σχέσεων της αξίας. Στην κίνηση αυτής της διαρροής τα σύνορα και τα παράγωγά τους συμπυκνώνουν την αντίθεση δύο κόσμων διαφορετικής συγκέντρωσης. Θα αρχίσουμε να παρα-

τηρούμε, λοιπόν, την κυκλική κίνηση των αξιών, όποτε αυτή διαπερνά τη μεμβράνη των συνόρων και τη σύνδεση αυτής με τις μορφές συγκέντρωσης ή αποκέντρωσης του πλούτου και των ανθρώπινων σχέσεων που τον δημιουργούν.

Η κυκλοφορία του κοινωνικού κεφαλαίου και η κατανομή του

Είναι στοίχημα για την έρευνά μας να βρούμε πού προετοιμάζεται η ουσία της αστικοποίησης, δηλαδή να εντοπίσουμε την κίνηση των αξιών: να παραστήσουμε, άρα, από τυχόν ίχνη που μας δίνονται στατιστικά την πραγματική τροχιά συγκέντρωσης και διαρροής. Πράγματι, δεκάδες δείκτες που αναφέρονται στο διεθνές εμπόριο, τις άμεσες ξένες επενδύσεις, την αποπληρωμή τοκοχρεολυσίων, τις χρηματιστηριακές επενδύσεις, τις μετακινήσεις μεταναστών και τόσοι άλλοι αφορούν την κυκλοφορία του πλούτου κατά την ανταλλαγή του με χρήμα, το γενικό ισοδύναμο. Μάλιστα, τα εμπορεύματα και οι ανθρώπινες σχέσεις, που είναι οι ατμομηχανές αυτής της εξέλιξης, δεν είναι εκείνα που απλώς προσδοκούν να συνεχίζουν την κίνησή τους μετριωπαθώς, αλλά όσα θέλουν να γιγαντώνονται συνεχώς. Επομένως, μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα όσα από αυτά έχουν τον ποιοτικό προσδιορισμό της *διευρυμένης αναπαραγωγής*, δηλαδή αυτά που θα ανταλλαχθούν με παραπάνω χρήμα από ό,τι προκαταβλήθηκε, αυτά που συγκρίνονται συνεχώς με τον εαυτό τους. Η πορεία αυτού του περισσέυματος, αν δηλαδή θα επενδυθεί για παραπάνω εργαλεία ή αν θα αξιοποιηθεί για την πρόσληψη παραπάνω ανθρώπων, αν θα βγει από την κυκλοφορία ως τόκος ή αποταμίευση, αν θα επενδυθεί έξω από την παραγωγή ή ακόμη αν χαθεί σε μία κρίση, έχει κεφαλαϊώδη σημασία για την αστικοποίηση.

Η έρευνα μας στη βαλκανική περίπτωση θα διευκολυνθεί ιδιαίτερα αν αγκαλιαστεί από μια *λογική* της κυκλοφορίας των αξιών. Ο δεύτερος τόμος του *Κεφαλαίου* περιπλέκει λαμπρά τα εκατομμύρια υφάδια της κίνησής τους σε ένα συνεκτικό ύφασμα, προσφέροντας τάξη στο χάος των στατιστικών ιχνών και των πραγματικών κινήσεων που τους αντιστοιχούν. Το γενικό του σχήμα περιέχει την προκαταβολή χρήματος για την αγορά εργαλείων και προσωπικού, έπειτα την παραγωγική κατανάλωση των τελευταίων, ύστερα την κυκλοφορία του νέου εμπορεύματος το οποίο μόλις δου-

λεύτηκε και τέλος την ανταλλαγή του ξανά με χρήμα (Μαρξ 1979: 23).

X-E(Mπ&Δ)...Π...E'-X'

Μάλιστα, καθώς οι αξίες βρίσκονται παράλληλα σε όλες τις παραπάνω μορφές, προτού τις αποβάλλουν για να *μεταμορφωθούν* σε άλλες και ούτω καθ' εξής, μπορούμε κατ' αναλογία να αντιστοιχήσουμε διαφορετικούς στατιστικούς δείκτες –που πιθανόν να αναφέρονται σε εμπορεύματα, παραγωγικό ή χρηματικό κεφάλαιο– και να τους προσαρτήσουμε σε μια κοινή λογική. Μετατοπίζοντας ελαφρώς την αφετηρία μας στην άγνοια του παραπάνω σχήματος και φτιάχνοντας καινούργιους εσωτερικούς κύκλους, οι οποίοι τώρα θα αρχίζουν από τα επόμενα γράμματα, μπορούμε να δούμε τις ιδιαίτερες λειτουργίες του χρήματος, του εμπορεύματος, των εργαλείων ή του προσωπικού.

Για τη γεωγραφία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι το σχήμα αυτό, που αντιστοιχεί σε διαδικασίες της κυκλοφορίας και της παραγωγής, δηλαδή δύο πλευρών που παλεύουν μεταξύ τους για να γεννούν συνεχώς τη συγκέντρωση του πλούτου, το ίδιο σχήμα γεννάει παράλληλα και την άνιση *κατανομή* τους. Η κατανομή της συγκέντρωσης είναι, δηλαδή, *εσωτερικός* όρος της κυκλοφορίας και της παραγωγής, προκύπτει αβίαστα όταν η έννοια της διευρυμένης κυκλοφορίας αποκαλύψει τους νόμους ταξινόμησής της, για να δώσει κατόπιν τη θέση της στη βαθύτερη έννοια της αστικοποίησης. Τότε θα παρατηρήσουμε πρώτον πού κυκλοφορεί το χρήμα για να γίνει υλικό συντελεστής (εργαλεία, πρώτες ύλες, ενδιάμεσα προϊόντα και κελύφη οικοδομών), δεύτερον πού συχνάζει το προσωπικό, τρίτον πού κυκλοφορεί το εμπόρευμα για να ξαναγίνει χρήμα και τέλος, παράγωγο όλων των παραπάνω, πού σωρεύεται το παραπάνω χρήμα, εφόσον προκύπτει ως κέρδος ή ως τόκος ή ως θησαυρός.

Διεθνές εμπόριο

Ας ξεκινήσουμε την ανάγνωση της κυκλικής κίνησης από κάτι που είναι πιο κοντά στις γενικές μας εντυπώσεις, όσον αφορά την ανισότητα της ανάπτυξης, δηλαδή από την ανταλλαγή εμπορευμάτων με άλλες χώρες. Μετακινούμαστε, λοιπόν, προς το τέλος του γενικού μας σχήματος, για να ξεκινήσουμε και να κλείσουμε τον κύκλο μας εκεί [E'-X'].

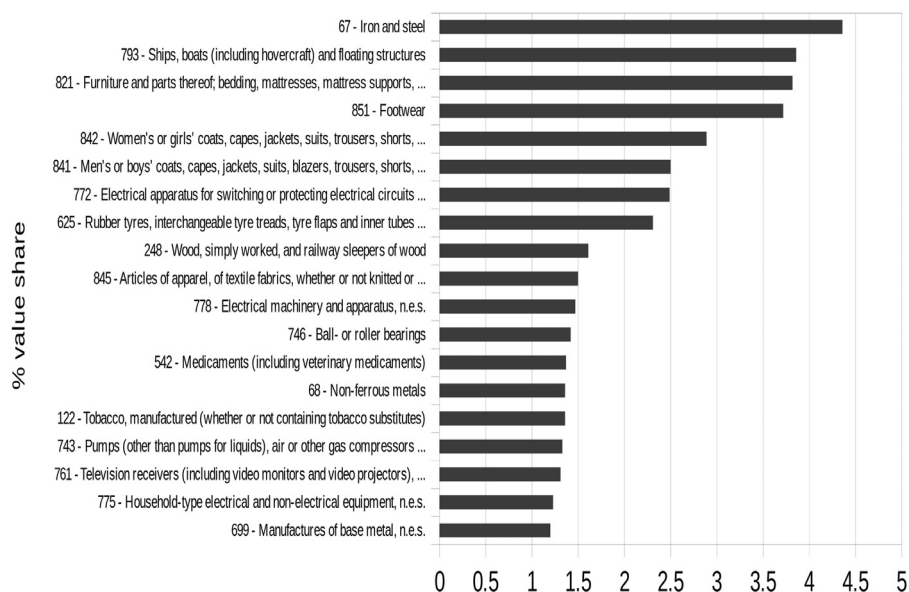
Εδώ το χρήμα ως ενδιάμεσος όρος αντιπροσωπεύει ένα μέσο κυκλοφορίας, ενώ το εμπόρευμα μια ήδη αξιοποιημένη αξία (Μαρξ 1979: 86), δηλαδή κεφάλαιο που προετοιμάστηκε για να πουληθεί και ανίχνευσε ένα κανάλι που θεωρεί ότι το συμφέρει να κινείται για πλουτισμό. Διεθνές εμπόριο, όμως, σημαίνει ανταλλαγές μεταξύ χωρών στη βάση του κέρδους και των διεθνών τιμών και όχι της αξίας της εργατικής δύναμης για την παραγωγή των προϊόντων (Hilferding χ.χ.: 19). Επομένως, ανεξάρτητα αν το ισοζύγιο του εμπορίου είναι θετικό ή αρνητικό, η ανταλλαγή προϊόντων και υπηρεσιών που δημιουργήθηκαν με διαφορετική *παραγωγικότητα* σημαίνει και διαρροή αξίας (Rosdolsky 1989: 311), αφού ανταλλάσσονται στην ίδια τιμή άνισες ποσότητες εργασίας. Επαναληπτικά και σωρευτικά το παραπάνω οδηγεί τις χώρες να εξειδικεύονται σύμφωνα με έναν καταμερισμό εργασίας (Μαρξ 1979: 31, Maergoiz 1984: 230) που διαφοροποιεί πλατιά μεταξύ τους την αξιοποίηση του χρήματος και την κατανομή των πιο παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Για να καταδείξουμε τις διαφορές στην παραγωγικότητα πρέπει να μελετήσουμε τη φάση που προετοιμάζει το ανταλλάξιμο εμπόρευμα στο σχήμα μας (Ε'), δηλαδή το μεταμορφωμένο *παραγωγικό κεφάλαιο (II)*,

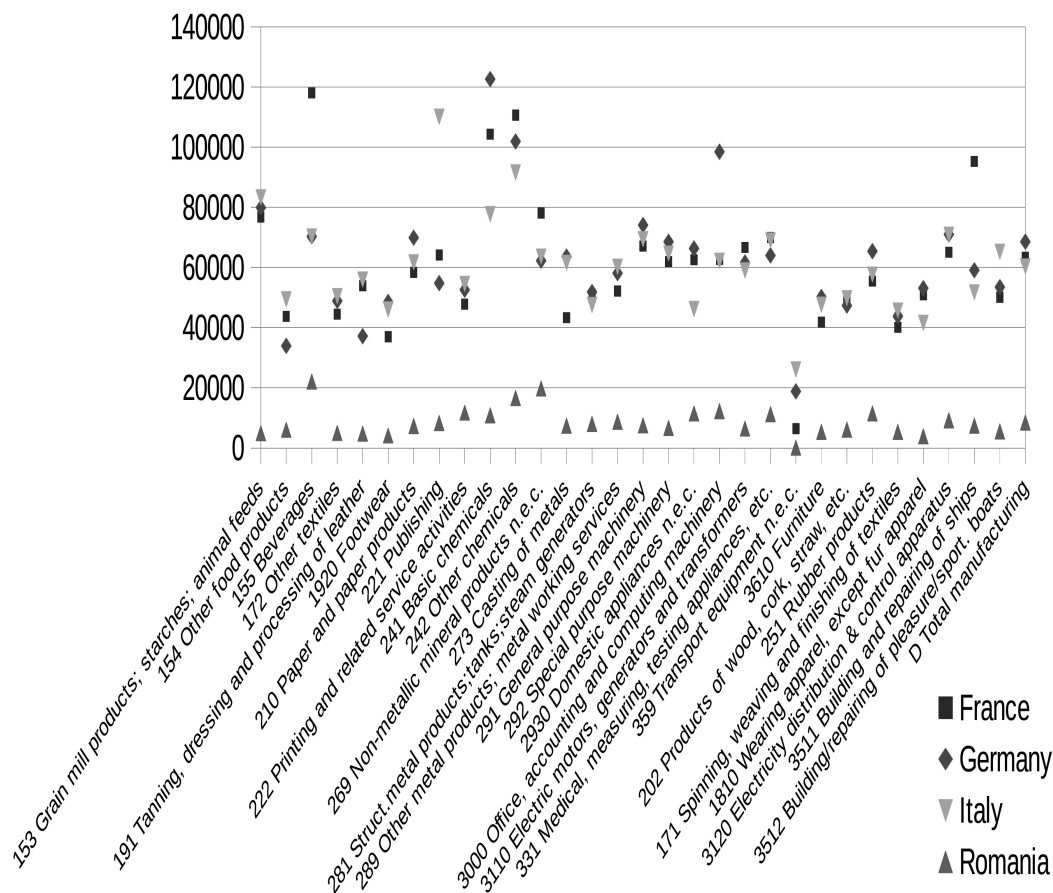
και ιδιαίτερα την εσωτερική του σχέση: τελική αξία προς προκαταβολή χρήματος.

Αν δούμε τη δομή των εξαγωγών των βαλκανικών χωρών για το 2009, θα παρατηρήσουμε την κεντρική θέση που έχουν οι πρώτες ύλες με καθόλου ή χαμηλή επεξεργασία και κάποια συγκεκριμένα προϊόντα: για τη Βουλγαρία το 33,86% της αξίας των πρώτων εξαγωγών αφορά μη σιδηρούχα μέταλλα, πετρέλαιο, ορυκτέλαια, σίδηρο και ρουχισμό· για τη Σερβία το 32,26% αφορά σίδηρο και χάλυβα, μη σιδηρούχα μέταλλα, φρούτα, ελαστικά, υφάσματα, παπούτσια, ρούχα και πλαστικά· για τη Ρουμανία το 29,06% αφορά σίδηρο και χάλυβα, καύσιμα, ναυπηγική, έπιπλα, ρούχα, ηλεκτρικό εξοπλισμό προστασίας κυκλωμάτων, ελαστικά, ξύλο και υφάσματα (στατιστική βάση UNIDO).

Επόμενο βήμα είναι να συγκρίνουμε την παραγωγικότητα των βαλκανικών οικονομιών με τους βασικότερους εταίρους τους. Μας είναι αδιάφοροι τίτλοι όπως «υψηλή τεχνολογία» ή «τομείς αιχμής»: ενδεχομένως, μια αυτοκινητοβιομηχανία στο Κραγκούγιεβατς της Σερβίας να μπορεί να αξιοποιήσει λιγότερο το προκαταβλημένο της χρήμα από έναν σιτοβολώνα της βόρειας Ιταλίας. Αυτό που μας ενδιαφέρει, λοιπόν, είναι οι δυνατότητες αυτοαξιοποίησης: η *παραγωγικότητα* που

Γράφημα 1: Δομή ρουμανικών εξαγωγών, εξαγωγές μεγαλύτερες του 1% της συνολικής αξίας. Πηγή: Επεξεργασία on-line βάσης δεδομένων UNIDO.

Γράφημα 2: Παραγωγικότητα επιλεγμένων τομέων της μεταποίησης της Ρουμανίας, της Γαλλίας της Γερμανίας και της Ιταλίας (ευρώ/εργαζόμενο για το 2007) που ήταν οι βασικότεροι εμπορικοί εταίροι της πρώτης (περίοδος 1996–2000). Πηγή: Επεξεργασία on-line βάσης δεδομένων UNIDO και βάσης δεδομένων ESPON, ισοτιμία ROM-EUR για 31/12/2007.

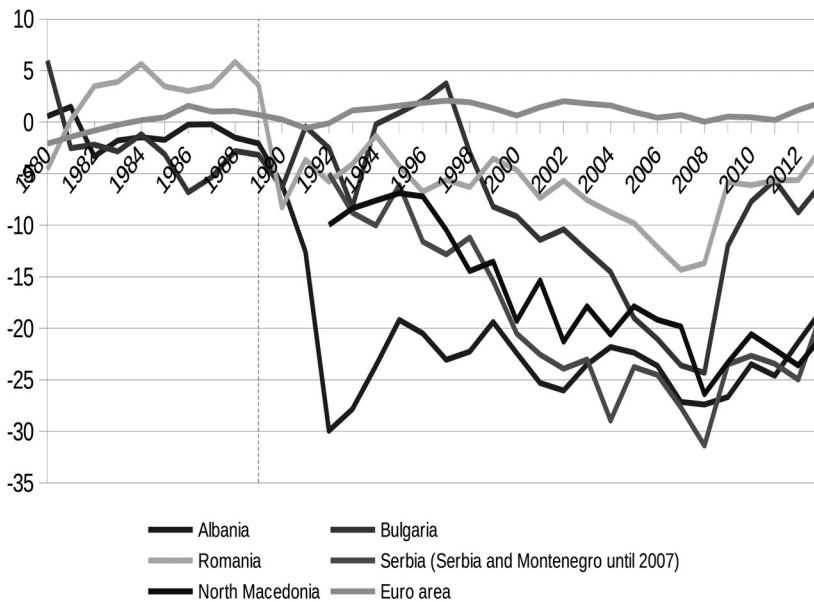
οδηγεί σε κερδοφορία. Καθώς όμως είναι δύσκολο να βρούμε επίσημα στοιχεία που να περιέχουν αυτή τη σχέση, μπορούμε –αν και απομακρυνόμενοι σχετικά από την πραγματικότητα– να δούμε συγκριτικά τα επίπεδα τις προστιθέμενης αξίας. Τότε θα δούμε ότι στα Βαλκάνια όχι μόνο εξάγονται πρώτες ύλες χωρίς επεξεργασία, αλλά και ότι τα υπόλοιπα προϊόντα που ξεχωρίσαμε και σχεδόν όλο το διεθνές εμπόριο γίνεται κατά βάση ανταλλάσσοντας μικρής προστιθέμενης αξίας εμπορεύματα.

Όμως δεν σταματάμε εδώ, καθώς μας ενδιαφέρει επιπλέον ο βαθμός έκθεσης στην άνιση ανταλλαγή· το γράφημα 3 μαρτυρά ότι οι βαλκανικές οικονομίες ασθμαίνουν μετά το 1989 να αντιπαλέψουν με τον όγκο τους το ήδη αρνητικό ισοζύγιο, κάτι που οξύνει ακόμη περισσότερο την άνιση ανάπτυξη.

Οι παραπάνω αποκλίσεις στην κατανομή της παραγωγικότητας αναπτύχθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία του μετασχηματισμού των Βαλκανίων μετά το 1989

(πίνακας 1)· γενικά, τα ενδιάμεσα προϊόντα ενισχύθηκαν, τα καταναλωτικά αγαθά έμειναν σταθερά, ενώ τα κεφαλαιουχικά έπεσαν ραγδαία (Πετράκος 2000). Ανάλογη ήταν και η αλλαγή της δομής των εξαγωγών προς την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) όσον αφορά αυτές τις κατηγορίες· επομένως, μια επιπλέον μεταφορά αξίας μεταξύ κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών τομέων (Mandel 1973: 46) άρχισε μετά το 1989 εις βάρος της χερσονήσου. Σήμερα, οι χαμηλότερες επενδύσεις πάγιου εξοπλισμού είναι στη βιομηχανία, παγιώνοντας την ανισότητα και επιχειρώντας την αποκατάσταση της κερδοφορίας μέσα από τον όγκο της ανταλλαγής και την ένταση της εργασίας (για στατιστικά στοιχεία βλ. NSI 2009· SORS 2012· Sluzba 2011· INS 2012).

Πέρα από τα υλικά προϊόντα, όμως, το διεθνές εμπόριο των υπηρεσιών είναι κατά κανόνα θετικό· θα μπορούσε, άραγε, να γίνει το παραπάνω υπόδειγμα για την ανάπτυξη των Βαλκανίων; Εδώ πρέπει να πούμε

Γράφημα 3: Εμπορικό ισοζύγιο προϊόντων 1980–2013 (BPM5) ως ποσοστό του ΑΕΠ. Παρατηρήστε την καμπί του έτους 1989. Πηγή: on-line βάση δεδομένων UNCTAD.

	1985	1990	1995
Ρουμανία	5,696	3,874	3,345
Ευρωπαϊκή Ένωση	26,686	54,853	71,573

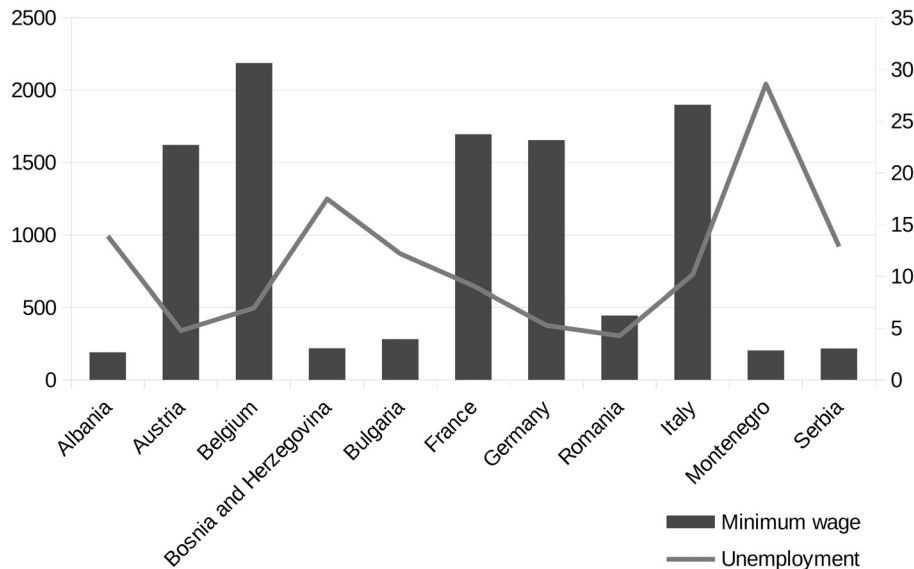
Πίνακας 1: Προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο σε δολάρια. Αλλαγές στην παραγωγικότητα της Ρουμανίας στη μεταποίηση 1985–1995. Πηγή: Lemarchand και Le Guidec 1998:72.

ότι πρώτον ο όγκος των υπηρεσιών δεν φτάνει να αντιστρέψει τη διαρροή αξίας των προϊόντων, καθώς την τελευταία τριακονταετία δεν ξεπέρασε ποθενά μεσοσταθμιστικά το 4% (ανάλυση στοιχείων της UNCTAD). Άλλωστε, η ακαθάριστη «προστιθέμενη αξία» τους (gross value added) ήταν πάντα πολύ πιο κάτω σε σχέση με τη βιομηχανία: για παράδειγμα, στον τομέα των ξενοδοχείων και της εστίασης παρέμεινε στο 4.5%, των ακινήτων στο 22% και του εμπορίου στο 33% (επεξεργασμένα στοιχεία της Eurostat για το 2008). Φυσικά, η παραγωγικότητα των παραπάνω υπηρεσιών για τις βαλκανικές χώρες ήταν πάντα χαμηλότερη από αυτή της ζώνης του ευρώ. Τέλος, το σημαντικότερο είναι ότι πέρα από την τυπική τους ονομασία πρόκειται για οικονομικές δραστηριότητες που δεν προσθέτουν νέες αξίες, αλλά *κατανέμουν* ήδη παραγμένες και κατά πάσα πιθανότητα είτε τις οδηγούν στο εξωτερικό (τράπεζες, ασφάλειες, εμπόριο κλπ) είτε επιστρέφουν πίσω ένα κλάσμα της διαρροής (ξενοδοχεία, εστίαση, τουρισμός κλπ). Άρα, τα εμπορικά τους «δώρα» είναι συχνά και ο δούρειος ίππος της άνισης ανάπτυξης, παγιώνοντας περαιτέρω την πόλωση.

Χαμηλή παραγωγικότητα και διεθνής άνιση ανάπτυξη των βαλκανικών χωρών, όμως, δε σήμαινε αναγκαστικά και χαμηλή κερδοφορία για τους Βαλκάνιους

επιχειρηματίες. Το γενικό ξεπούλημα παλαιού εξοπλισμού, ειδικά την πρώτη δεκαετία, έδωσε μια εφήμερη πηγή πλουτισμού, ενώ η ένταση της εργασίας, τα εξαντλητικά της ωράρια, ο έλεγχός της, η ανεργία και οι χαμηλοί μισθοί επιχείρησαν να αντιστρέψουν τη χαμηλότερη αξιοποίηση του χρήματος (γράφημα 4). Εδώ, η ξένη εμπορευματική διείσδυση έπαιξε έναν πολύ σημαντικό ρόλο, γιατί κατάφερε να καταλύσει τις προηγούμενες σχέσεις και να χωρίσει τα εργαλεία από τους διαχειριστές τους ή αλλιώς τα μέσα παραγωγής από την εργατική δύναμη. Φυσικά, στο παραπάνω έπαιξε *πρωταρχικό* ρόλο η πολιτική ή διαφορετικά η πολιτική που υπηρέτησε την κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη του εμπορίου, παίρνοντας το όνομα των ιδιωτικοποιήσεων και αποκρατικοποιήσεων.

Ας δούμε τώρα πώς όλα τα παραπάνω διαμορφώνουν την *κατανομή* των γενικών αστικών μορφών της χερσονήσου, δηλαδή τη δημιουργία διαφορετικών *συγκεντρώσεων της ύλης* ή αλλιώς «κεντρικότητων» ή «πόλων» ή «clusters» ή «αξόνων ανάπτυξης» ή «ζωνών επενδύσεων», όπως εμφανίζονται στην πολεοδομική βιβλιογραφία. Η πόλη διαφοροποιήθηκε εσωτερικά σε τόπους που προσέφεραν δυνατότητες διευρυμένης συσσώρευσης και σε τόπους που δεν προσέφεραν. Πρώτη φάση του μετασχηματισμού των Βαλκανίων, καθώς δεν

Γράφημα 4: Κατώτατος μισθός σε δολάρια για το 2019 και ποσοστά ανεργίας για το 2018. Πηγή: doingbusiness.com και on-line βάση δεδομένων Παγκόσμιας Τράπεζας.

μπορούσαν να αντεπεξέλθουν σε έναν ανταγωνισμό που καθοριζόταν από παγκόσμια πια επίπεδα κερδοφορίας, ήταν η μείωση του σταθερού κεφαλαίου και της αξίας των ημερομισθίων μέσα από πωλήσεις εξοπλισμού, τη γενίκευση της δουλειάς φασόν, το κλείσιμο εργοστασίων ή το χαμήλωμα του παραγωγικού τους φορτίου και την εμφάνιση πολλών μικρών ιδιωτικών πια επιχειρήσεων ιδίως στον τομέα της κατανάλωσης, της εστίασης και των ξενοδοχείων. Δεδομένης της θέσης που είχε στην προ του 1989 εποχή η βιομηχανία, μια γενική προσαρμογή έλαβε χώρα· ακόμη και το 2001 η τελευταία κάλυπτε το 27.1% των χρήσεων γης στη Σόφια, όταν στο Λονδίνο ήταν 4.7% και στο Παρίσι 5.2% (Bertaud 2006: 101-102).

Σε δεύτερη φάση τώρα, μια συγκεντροποίηση των παραπάνω χρήσεων έλαβε χώρα στο δεύτερο μισό της τριακονταετίας, αφού η ιδιωτικοποίηση και οι μικρές επιχειρήσεις ιχνηλάτησαν τα περιθώρια κέρδους. Σταδιακά είχαμε ακόμη περισσότερα εγκαταλελειμμένα κελύφη και μεγαλύτερες σημειακές επενδύσεις, κυρίως σε μη δομημένες εκτάσεις, που απαλλάσσονταν από νομικά βάρη και έξοδα κατεδάφισης. Εδώ εμφανίστηκαν βιομηχανικά πάρκα, clusters νεογνών επιχειρήσεων και επεκτάσεις των κτιρίων των πιο δυναμικών εταιρειών. Πολλά εμπορικά κέντρα εγκαταστάθηκαν

σε ιστορικά κτήρια, αλλά κυρίως σε νέα κτίσματα στην περιφέρεια που ήταν ελεύθερα από περιορισμούς και κοντά σε άξονες, μαρτυρώντας έτσι τη διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και ταυτόχρονα της διείσδυσης ξένων αξιών. Ακολούθησαν πολλές δυναμικές μικρές επιχειρήσεις πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών με χαμηλές επενδύσεις που δούλευαν συχνά με ανάθεση ευρωπαϊκών μητρικών. Ακόμη, εμφανίστηκε ένας «start-up» τουριστικός κλάδος, κατεξοχήν στο ιστορικό κέντρο και τις εισόδους των πόλεων, όπως τα αεροδρόμια, με ενοικιάσεις αυτοκινήτων, οργάνωση εκδρομών, αλλά και μετατροπή του πολιτιστικού στοκ σε θέαμα.

Μετανάστευση και ξένες άμεσες επενδύσεις

Οι αξίες της άνισης ανάπτυξης σε όλες τους τις μορφές σωρεύονται μόνο αφού έχουν προκαταβληθεί ως χρήμα με σκοπό τον πλουτισμό. Η προκαταβολή χρημάτων για να αγοραστούν ώρες από τον προσωπικό χρόνο του ατόμου και μέσα παραγωγής («εργαλεία» με τη διευρυμένη έννοια, πρώτες ύλες και ενδιάμεσα προϊόντα ή υπηρεσίες) μας ενδιαφέρει διπλά στα Βαλκάνια, εξεταζόμενη υπό το φως της διαρροής της αξίας πέρα από τα εθνικά σύνορα.

Όσον αφορά το προσωπικό, η μίσθωσή του μπορεί να γίνει καταρχήν με χρήμα έναντι μεταναστών που αφήνουν τις βαλκανικές πατρίδες τους [X-Δ]. Εδώ έχουμε μια δύσκολα υπολογίσιμη διαρροή αξίας, καθώς το κόστος εκπαίδευσης, ειδίκευσης, ασφάλισης, περίθαλψης, διοικητικής υποστήριξης και όσα επιπλέον παρέχει ένα κράτος σε έναν πολίτη του μπορεί να μην έχουν αποσβεστεί διόλου, όπως, για παράδειγμα, σε μια νέα που τελειώνει το πανεπιστήμιο και μεταναστεύει. Στην ουσία οι βαλκανικές χώρες προετοιμάζουν εργαζόμενους για τρίτες μητροπόλεις που τους ενσωματώνουν χωρίς κόστος στην παραγωγή τους (γράφημα 5). Σύμφωνα με τη βουλγαρική απογραφή του 2011, το 82.13% όσων απουσίαζαν ως μετανάστες/ριες στο εξωτερικό κατείχαν ανώτερη ή ανώτατη μόρφωση (προσωπικοί υπολογισμοί με στοιχεία από www.nsi.bg/census2011/· βλ. επίσης Belorgey κ.ά. 2012: 24). Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι ακόμη και στην περίπτωση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, αν και πλήρη μέλη της ΕΕ, ωστόσο εξαιρούνται από τη συνθήκη Σένγκεν (Balkan Insight 2012β), οπότε οι ξένες μητροπόλεις πραγματοποιούν εδώ, με πολιτικά μέσα, μια επιλεκτική ενσωμάτωση ζωντανού κεφαλαίου που θα τους παράξει αξίες.

Αντίστροφα τώρα, η αφαιμάξη του πιο εκπαιδευμένου προσωπικού και με τις μεγαλύτερες δεξιοτεχνίες παγιώνει πίσω στην πατρίδα τους χαμηλή παραγωγικότητα και μισθούς. Η άνιση ανάπτυξη δημιουργεί στο εσωτερικό των βαλκανικών χωρών εργαζόμενους που ικανοποιούν λιγότερες ανάγκες από τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους. Έτσι, μια ματαιωμένη ατομική κατανάλωση μετατρέπεται εδώ σε κεφαλαιακή συσσωρευση (Κομνηνός 1986: 67). Παράλληλα, εμφανίζονται και πλατιά ποσοστά αδήλωτης εργασίας η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί κεφαλαιακή μορφή εργασίας σε περιβάλλοντα με χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλή ενεργό ζήτηση, πρακτικές ανάθεσης από τρίτους και δουλειάς στο σπίτι – και φυσικά όχι «ενδογενές» στοιχείο των Βαλκανίων. Τα επίπεδα αυτά ήταν τόσο ψηλά για αυτές τις χώρες που άγγιζαν το 2012 το 33% του ΑΕΠ της Βουλγαρίας και το 29% της Ρουμανίας (Balkan Insight 2012α).

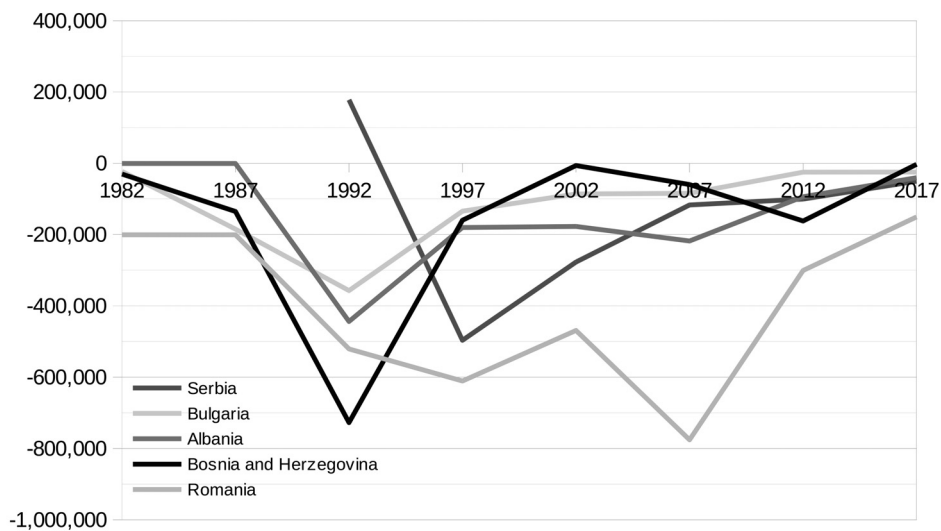
Το αστικό ανάλογο των παραπάνω οδηγεί σε άτυπα εργαστήρια και στοιχειώδεις οικογενειακές επιχειρήσεις κρυμμένες από τον διαβάτη και αντίστροφα σε χιλιάδες πρόχειρους πάγκους και μίνι μάρκετ που πουλούν καταναλωτικά αγαθά στα κεντρικότερα σημεία. Επίσης, οδηγεί σε κακά συντηρημένες κατοικίες, σε

καθυστερημένη απεμπλοκή από το οικογενειακό περιβάλλον και σε μια προαστιοποίηση που αφορά βασικά μεσαία και ανώτερα στρώματα.

Η μίσθωση, όμως, του προσωπικού μπορεί ακόμη να γίνει και με χρήμα τρίτων χωρών σε μια παραγωγική επένδυση *επί τόπου* [X-E(Μπ&Δ)]. Πρόκειται για τις ξένες *άμεσες επενδύσεις* από τις οποίες εξαρτώνται αυξανόμενα οι βαλκανικές χώρες μετά το 1989, καθώς το κράτος απέχει μεν από τη χρηματοδότηση, αλλά παρέχει σε αντιστάθμισμα χαμηλή φορολογία, χαλαρό πολεοδομικό κώδικα, δικαιώματα ιδιοκτησίας, ευκολίες επαναπατρισμού κερδών και νομισματική σταθερότητα (γράφημα 6). Εδώ το κεφάλαιο θέτει σε λειτουργία εργαλεία, ενδιαμέσα προϊόντα, υπηρεσίες, πρώτες ύλες και προσωπικό, γιατί εκτιμά ότι η τελική σχέση του χρήματος που θα λάβει πουλώντας το εμπόρευμα σε σχέση με το χρήμα που προκατέβαλε (X'/X) θα είναι μεγαλύτερη από ό,τι να το παρήγαγε στον τόπο του (Brenner 2004: 112-113· Mandel 2004: 345). Έτσι, οι επενδύσεις αυτές ενδιαφέρονται να κρατήσουν φτηνότερα από ό,τι στον τόπο τους τους μισθούς ή τις επενδύσεις σε σταθερό κεφάλαιο, αλλιώς δεν έχουν νόημα· για αυτό τείνουν να παγιώσουν τις σχέσεις *έντασης εργασίας* στα Βαλκάνια.

Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, πολλές ξένες επενδύσεις ξεκινούν από την αρχή με στόχο έξω από την παραγωγή: τυπική αγορά επιχειρήσεων, κερδοσκοπία σε ακίνητα, συμπτύξεις, χαρτοφυλάκια και αυξήσεις κεφαλαίου χωρίς αντίκρισμα, όπως αγορά τίτλων και μόχλευση (Swyngedouw 2000· Harvey 2005: 34· βλ. INS 2013 για τη Ρουμανία· Sabic κ.ά. 2012 για τη Σερβία· Sofia Privatization Agency 2003 για τη Βουλγαρία). Παρόμοια τύχη μπορεί να έχει το υπερβάλλον τελικό χρήμα, το κέρδος της προηγούμενης κατηγορίας, καθώς μπορεί να μη μεταμορφώνεται σε καινούργια επένδυση, αλλά να τραβιέται έξω από την κυκλοφορία.

Τέλος, μια τρίτη κατηγορία ξένων επενδύσεων αφορά να μεν χρήμα που αγοράζει σημαντικά μέσα παραγωγής, αλλά πρόκειται για χαμηλής επεξεργασίας προϊόντα που θα επεξεργαστούν πλήρως και πάλι έξω (outsourcing). Αν, για παράδειγμα, εισάγονται ρομποτικά εξαρτήματα για να εξοπλίσουν ένα ορυχείο που εξάγει βωξίτη στο εξωτερικό, ενώ η χώρα θα ξαναεισάγει, λόγου χάρη, προφίλ αλουμινίου κουφωμάτων, τότε έχουμε μια επιπλέον διαρροή αξίας. Με λίγα λόγια, όσο οι επενδύσεις αυτές δεν αυξάνουν την παραγωγικότητα των βαλκανικών χωρών σε κάθε τομέα

Γράφημα 5: Το μεταναστευτικό ισοζύγιο των βαλκανικών χωρών, αν και σταδιακά μειούμενο ωστόσο τροφοδότησε για μια τριακονταετία τις μητροπόλεις τρίτων χωρών. Πηγή: on-line βάση δεδομένων Παγκόσμιας Τράπεζας.

πάνω από αυτήν των μητροπόλεων τότε η διαρροή αξίας μπορεί να γίνεται συμπληρωματικά: ως διεθνοποιημένο κεφάλαιο που εκμεταλλεύεται τις τοπικές σχέσεις παραγωγής και ταυτόχρονα ως άνιση ανταλλαγή του διεθνούς εμπορίου (για εμπειρικές μελέτες βλ. Brenton, Di Mauro και Lücker 1998). Κάτι παρόμοιο μαρτύρησε άλλωστε και η δομή των εξαγωγών που είδαμε πιο πάνω.

Οι αστικές μορφές που σχετίζονται με τα παραπάνω κάνουν τις βαλκανικές πόλεις να έχουν συνδυασμένα τις εξής κεντρικότητες: πρώτον, *νησίδες* από κερδοσκοπικές επενδύσεις, όπως εμπορικά κέντρα, γραφεία και κατοικίες, αλλά και παλιές εγκαταστάσεις που αναμένουν την ανατίμησή τους και έτσι αναστέλλουν την παραπέρα ανάπτυξή τους, όπως ιδιωτικοποιημένα εργοστάσια. Συχνά διαμορφώνονται ολόκληρες λεωφόροι-φαντάσματα, όπου πριν λίγα χρόνια έσφυζαν από ζωή. Δεύτερον, εμφανίζονται *νησίδες* ανώτερης παραγωγικότητας, στις οποίες έχει αγοραστεί νέος εξοπλισμός και κτίρια σε τομείς όπως πετροχημικά, ναυπηγική ή τηλεπικοινωνίες. Σε αυτούς του τόπους έχουμε παραγωγή εμπορευμάτων με υψηλότερη κερδοφορία, απασχόληση εργατικού δυναμικού με δεξιότητες και συχνά καλές υποδομές σε γειτονία που μειώνουν τον χρόνο κυκλοφορίας.

Μεταφορές

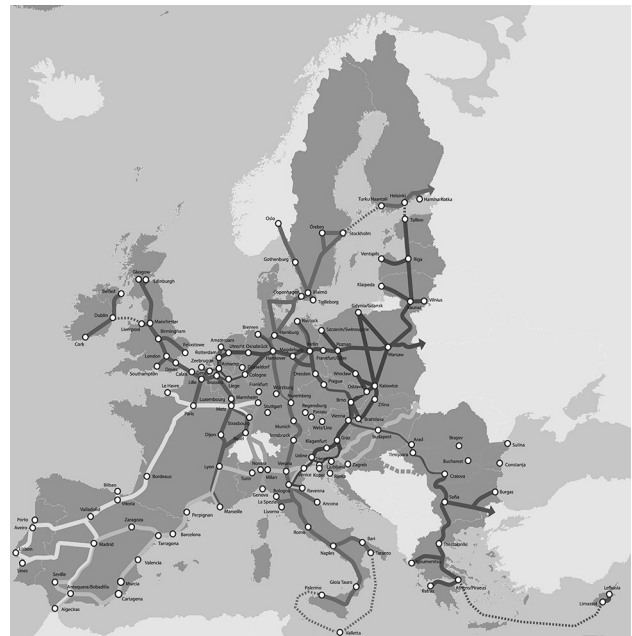
Ας δώσουμε τώρα έμφαση στο γενικό μας σχήμα στη στιγμή της μεταμόρφωσης είτε πρόκειται για τη μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα, φτάνοντας στην αγορά, είτε για τη μετατροπή της εργατικής δύναμης σε παραγωγικό κεφάλαιο, μετακινούμενη καθημερινώς στην εργασία, είτε για την άφιξη των πρώτων υλών και ενδιάμεσων προϊόντων ή υπηρεσιών στη διαδικασία παραγωγής. Η διάβαση αυτή δεν είναι τόσο αδρανής όσο φαίνεται: χρειάζεται κάποιον να πουλήσει *την ίδια τη μετακίνηση*, δηλαδή τη βιομηχανία μεταφορών (Μαρξ 1979: 53). Φυσικά, οι υπηρεσίες αυτές καταλογίζονται ως μέρος της κυκλικής κίνησης, δηλαδή της κυκλοφορίας και της παραγωγής εμπορευμάτων, άρα συμμετέχουν στις κινήσεις της αξίας.

Αν δούμε τη δομή των οικονομιών των βαλκανικών χωρών, είναι προφανής η ταχύτατη ανάπτυξη των υπηρεσιών αποθήκευσης και μεταφοράς. Μάλιστα, αν επεξεργαστούμε τα στατιστικά στοιχεία που δίνονται, ώστε να αθροίσουμε τις παραγωγικές δραστηριότητες, δηλαδή όσες παράγουν ή κυκλοφορούν αξίες, θα δούμε ότι η εκβιομηχάνιση των χωρών είναι ακόμη υψηλή (γράφημα 7). Μακριά από θεωρίες «αποβιομηχάνισης», «χρηματιστικοποίησης» και «τρίτογενοποίησης», θα δούμε το τράβηγμα αυτών των οικονομιών σε

μια μεγαλύτερη εξάρτηση από το προς αξιοποίηση εμπόρευμα μόνο που τώρα η σφαίρα κυκλοφορίας των τελευταίων δεν είναι το έθνος-κράτος ούτε η παλιά ένωση της Comecon, αλλά όλη η γη, καθώς εντάθηκε ο καταμερισμός εργασίας, άρα οι εισαγωγές και εξαγωγές, άρα και οι μεταφορές αξίας. Απλώς αυτό τις προσαρμόζει να αναπτύξουν άλλες μορφές του παραγωγικού κεφαλαίου.

Παντού η σημασία των μεταφορών αναβαθμίζεται. Η κατανομή που παίρνουν αποκρυσταλλώνεται στα μεταφορικά δίκτυα. Πράγματι, αν ρίξουμε μια ματιά στους ευρωπαϊκούς άξονες, αυτοί είναι ιδιαίτερα βαροκεντρικοί, από την περιφέρεια προς την καρδιά της ΕΕ, μαρτυρώντας τις κύριες τροχιές της διευρυμένης συγκέντρωσης της αξίας (εικόνα 1). Μια παράλληλη σύγκριση με τους βασικούς άξονες τις προ του 1989 εποχής καταδεικνύει κατανομές διαφορετικών νόμων της συγκέντρωσης (βλ. Melior 1987: 315). Η τοπογραφία αλλάζει: από ένα ιεραρχικό μοντέλο (στα πλαίσια του κυρίαρχου κράτους) περνάμε σε ένα πιο άνισο δικτυακό μοντέλο το οποίο καλύτερα θα ήταν να το φανταστούμε σε τρεις διαστάσεις με τους πιο σημαντικούς του πόλους να «εξέχουν» στο ανώτερο επίπεδο.

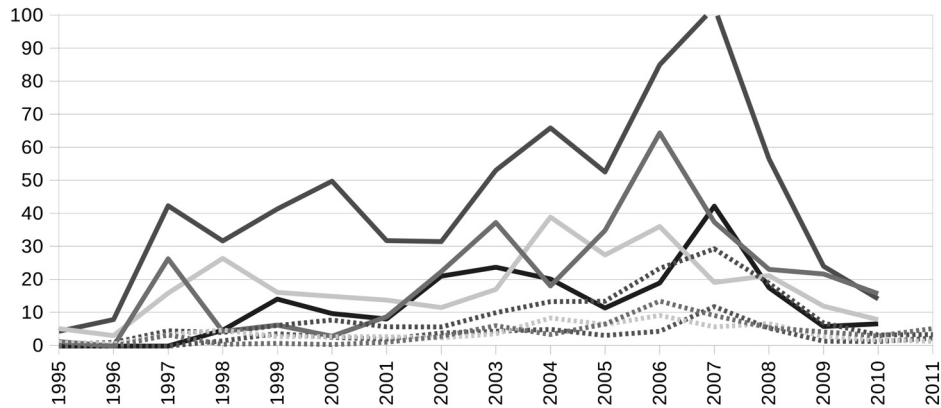
Όσον αφορά τώρα τις κυρίαρχες αστικές μορφές που παίρνουν τα παραπάνω, έχουμε αρχικά την εγκατάσταση υπηρεσιών logistics στις παρυφές των μεγαλύτερων βαλκανικών πόλεων, για να εξυπηρετούν τη διεθνή κίνηση. Οι τόποι αυτοί δημιουργούν νέα αστικά κέντρα που συχνά συνδέονται περιφερειακά με εσωτερικούς δακτύλιους και αρτηρίες που οδηγούν γρήγορα στους βασικότερους ευρωπαϊκούς άξονες (βλ., για παράδειγμα, Sofproject 2009). Οι παλιές αποθήκες είναι λιγότερο αναγκαίες σήμερα, καθώς συμπιέζεται ο χρόνος κυκλοφορίας και συχνά αποκτούν πια τη χρήση του χονδρικού εμπορίου ή των logistic centers. Παράλληλα, δημιουργούνται νέα αεροδρόμια, λιμάνια, σιδηροδρομικές γραμμές και εθνικές οδοί που μαρτυρούν τη χωρίς προηγούμενο ένταση της διεθνούς κυκλοφορίας (διαρροής) αξιών, ακόμη και αν συχνότατα στέκουν πλάι σε υπόσυντηρημένες ενδοαστικές κυκλοφοριακές υποδομές, λόγω αδυναμίας της δημοτικής αρχής να τις χρηματοδοτήσει, όσο οι τελευταίες δεν συμμετέχουν στη διευρυμένη συσσώρευση.

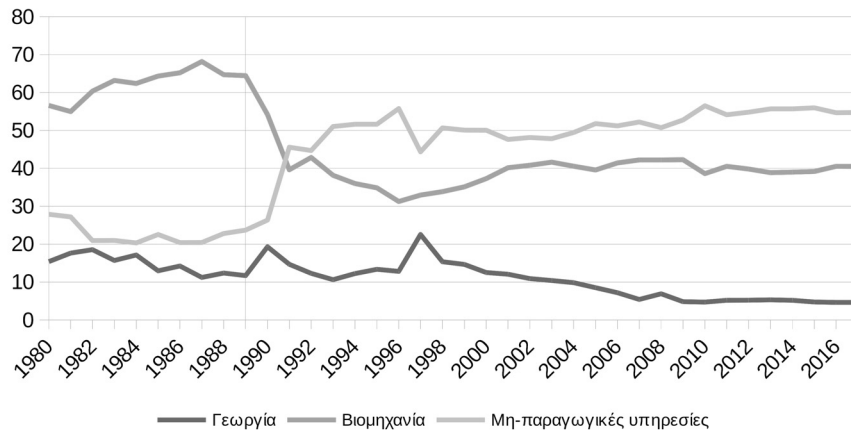
Εικόνα 1: Διευρωπαϊκοί άξονες «TEN». Σημειώστε τη βαροκεντρική έλξη του «πεντάγωνου» Λονδίνο–Παρίσι–Μιλάνο–Αμβούργο–Μόναχο. Πηγή: ec.europa.eu

Χρηματοπιστωτικές, μεσιτικές υπηρεσίες και δαπάνες της κυβέρνησης

Καθ' όλη την κίνηση της διευρυμένης αναπαραγωγής το χρήμα συνεχώς επαγρυπνεί, ώστε όποτε οι αξίες παίρνουν τη μορφή του, αυτό θέλει να είναι πάντοτε χρηματικό κεφάλαιο έτοιμο ξανά για προκαταβολή. Ωστόσο, ο κάτοχός του δεν προεξοφλεί ότι αυτή η μεταμόρφωση του γενικού σχήματος θα είναι πάντοτε βελούδινη· ότι δηλαδή τα εμπορεύματα θα πωλούνται χωρίς κόπο και ότι το χρήμα θα βρίσκει συνέχεια νέες κερδοφόρες παραγωγικές επενδύσεις. Έτσι, δαπανά μέρος των κερδών του σε ειδικούς που διευκολύνουν τους οικονομικούς του κύκλους. Όμως, ακόμη κι έτσι ενδόμυχα ξέρει ότι αν ποντάρει τα πάντα σε ένα χρώμα, δηλαδή στη στενή του επιχειρηματική δραστηριότητα, τότε ενδεχομένως να καταστραφεί, καθώς θα βλέπει προϊόντα ή υπηρεσίες να μαζεύονται αφειδώς, χωρίς να πωλούνται. Αν όμως είναι υποψιασμένος, ο κάτοχος μπορεί να τραβήξει έγκαιρα το χρήμα από την κυκλοφορία και να το ασφαλίσει κάπου σαν *θησαυρό*. Ακόμη, αν είναι γνώστης των κανόνων του παιχνιδιού, μπορεί να το εμπιστευτεί στην αγκαλιά

Γράφημα 6: Εισερχόμενες άμεσες ξένες επενδύσεις και σχηματισμός πάγιου κεφαλαίου ως ποσοστό του ΑΕΠ. Στο γράφημα αυτό μπορούμε να δούμε την αυξανόμενη έκθεση των χωρών σε αυτές τις επενδύσεις, αλλά και τη χαμηλή τους συμμετοχή στον σχηματισμό πάγιου κεφαλαίου. Πηγή: Επεξεργασία on-line βάσης δεδομένων UNCTAD.

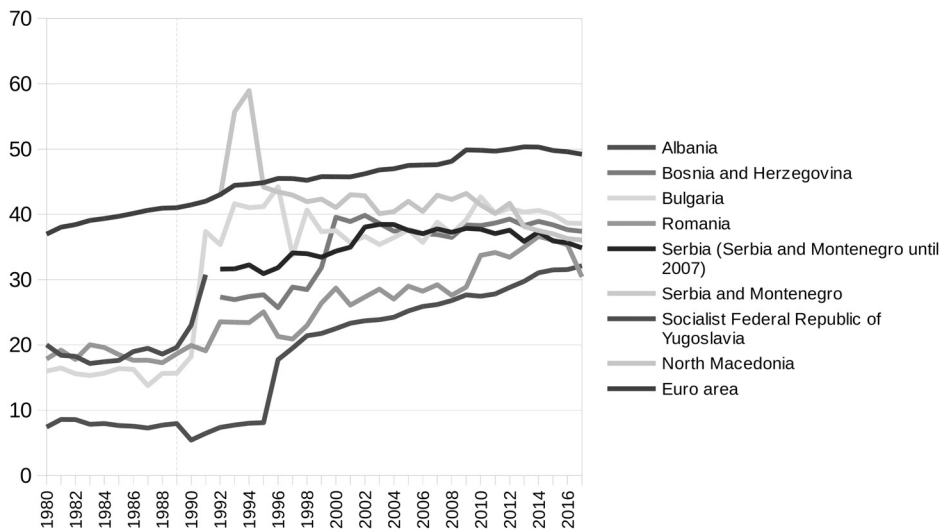
Γράφημα 7: Τομείς της οικονομίας της Βουλγαρίας 1980–2017 ως ποσοστό του ΑΕΠ μετά από προσαρμογή. Πηγή: on-line βάση δεδομένων UNCTAD.

μιας τράπεζας, μιας μετοχής ή μιας στεγαστικής επένδυσης που θα του αποφέρει έναν τόκο.

Από εδώ, λοιπόν, προκύπτουν επιπλέον ειδικές λειτουργίες του χρήματος που θα τις σχετίσουμε με τη διεθνή διαρροή αξίας.

1. Στην περίπτωση μιας κυκλικής κίνησης, που παρά τις δυσκολίες συνεχίζει να εξυπηρετείται [X-E ή E'-X'], έχουμε δραστηριότητες που με κόπο την υποβασιάζουν, όπως νομικές υπηρεσίες, τραπεζικές διαμεσολαβήσεις, ασφαλιστές, λογιστές, διαφημιστές, μάνατζερς, καθώς και τα διάφορα είδη μεσιτείας στα πλαίσια της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, συμπερι-

λαμβανομένης αυτής του ανθρώπινου δυναμικού και του εξοπλισμού. Οι υπηρεσίες τους αφορούν βασικά την εξασφάλιση ότι το χρήμα θα συνεχίζει να υπάρχει ως μέσο πληρωμής κάποιων ιδιωτών, ως χρεωστική απαίτηση έναντι τρίτων· αφορούν επίσης την ταχύτητα μεταμόρφωσης του χρήματος ως μέσο κυκλοφορίας. Πολύ συχνά αυτού του είδους τις υπηρεσίες τις αναλαμβάνουν στα Βαλκάνια ξένες τράπεζες οι οποίες διαθέτουν τα οικονομικά και πολιτικά δίκτυα των κρατών όπου έχουν την έδρα τους. Άλλωστε, η άνιση ανάπτυξη ιδιωτικοποιεί και το χρήμα (Μαντέλ χ.χ.: 125). Από εδώ προκύπτει και η κάθετη αύξηση των παραπάνω

Γράφημα 8: Χρηματοπιστωτικές, ασφαλιστικές, μεσιτικές υπηρεσίες, υπηρεσίες προς παραγωγούς, κοινοτικές–κοινωνικές και προσωπικές υπηρεσίες (ISIC 3) ως ποσοστό του ΑΕΠ. Πηγή: on-line βάση δεδομένων UNCTAD.

υπηρεσιών μετά το 1989 που πρακτικά αποτελούν παρακλάδια του χρηματοπιστωτικού τομέα (γράφημα 8).

2. Στην περίπτωση που το χρήμα αποτραβιέται από την κυκλοφορία σταματάει η κυκλική κίνηση του γενικού σχήματος, τουλάχιστον, σε ένα ποσοστό του τελικού κεφαλαίου [X']. Το χρήμα εδώ καλείται να παρουσιαστεί ως μέσο συσσώρευσης χωρίς όμως να χάσει τις δυνατότητες που έχει ως γενικό ισοδύναμο και μέτρο των αξιών. Πρακτικά, αυτό σημαίνει να μπορεί να αποδίδει ένα εισόδημα στον κάτοχό του, αν και έξω από την κυκλοφορία, την πηγή των εισοδημάτων. Ένα τέτοιο αποτράβηγμα των αξιών μαρτυρείται από την *πληθωριστική* μεγέθυνση των καταθέσεων, που μεγαλώνουν άνισα σε σχέση με την αύξηση του γενικού πλούτου, από τις μεσιτικές υπηρεσίες, ιδίως των ακινήτων, αλλά και από τη μεγέθυνση των επενδυτικών υπηρεσιών, που δημιουργούν χαρτοφυλάκια χρηματιστηριακών προϊόντων. Μάλιστα, καθώς η κρίση ξεκινά από την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, τη στιγμή της πιο μεγάλης της όξυνσης, ενισχύεται ακόμη πιο πολύ η απόγνωση του κεφαλαίου να διασφαλίσει την κερδοφορία του έξω από την παραγωγή.

Τώρα, όσον αφορά τη διεθνή διαρροή αξίας, εδώ δεν πρέπει να προεξοφλείται ότι οι αξίες αυτές θα περάσουν τα σύνορα προς απόκτηση τίτλων. Ωστόσο, ακόμη κι έτσι, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η άνιση ανάπτυξη διακόπτει την κυκλοφορία του εγχώριου παρα-

γωγικού κεφαλαίου υπό τον φόβο της μη αυτόαξιοποίησης. Φυσικά, όταν το χρήμα διαρρέει απευθείας, το απόρρητο των λογαριασμών είναι εμπόδιο στο να καταγράψουμε τέτοιου τύπου διαρροές και παρομοίως είναι δύσκολο να εντοπίσουμε το χρήμα που θα δώσει κάποιου είδους τόκο στον Βαλκάνιο επιχειρηματία και ταυτόχρονα κεφάλαιο –άρα κέρδος– στον αλλοδαπό μέσα από τα σφραγισμένα κανάλια των τραπεζών.

Στο αστικό ανάλογο του παραπάνω μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η περίπτωση επενδύσεων σε εγχώρια ακίνητα, όπως γραφεία, κατοικίες για ανώτερα στρώματα ή τουρίστες, διασκέδαση «urban hip» τόπων, όπως και της αποκλειστικής εκμετάλλευσης της φυσικής ή πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς δεν έχουν τον άυλο χαρακτήρα που έχουν οι άλλοι τίτλοι. Εδώ έχουμε έναν τομέα πληθωριστικού χαρακτήρα που αναπροσαρμόζεται περιοδικά, αφού προαπαιτεί να καταναλωθούν αξίες που δεν έχουν αναγκαστικά παραχθεί (πίνακας 2). Πέρα, όμως, από την εφήμερη ζωή του, στο ενδιάμεσο πιέζει ουσιωδώς τις τιμές γης και έτσι *φιλτράρει* τις πόλεις, όσον αφορά χρήσεις γης, κοινωνικές τάξεις και δικαιώματα στην προσβασιμότητα (βλ. Harvey 2006: 295). Ακόμη δημιουργεί συχνά αστικά κενά που χάσκουν έρημα, ανοίκιαστα και απούλητα, καθώς δεν βρίσκουν μισθωτές και απλώς αποθηκεύουν μια αξία που δεν απαντά σε κάποια ανάγκη.

2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
2779,1	1735,1	1783,9	1655,9	1625,2	1917,5	2003,4	2126,7	1731,6

Πίνακας 2: Αποπληθωρισμένη μέση τιμή γης σε ευρώ για την αγορά 1m² σε νέες κατασκευές στο Βελιγράδι (δέκα δήμοι). Παρατηρήστε τον πληθωριστικό χαρακτήρα της κεφαλαιακής επένδυσης και τις προσαρμογές του. Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων SORS 2012 και on-line βάσης δεδομένων Παγκόσμιας Τράπεζας (δείκτης αποπληθωρισμού IPC).

3. Τέλος, θα δούμε το χρήμα όταν αυτό διαρρέει όχι στενά από τον ιδιώτη που το κατέχει αλλά από σχέσεις που είναι υπόχρεες οι κυβερνήσεις του. Οι διεθνείς σχέσεις που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι αυτές που σχετίζονται με τις λειτουργίες του χρήματος ως μέσο πληρωμής.

Αρχικά, μπορούμε να πούμε ότι η πολιτική σύνδεση των νομισμάτων των βαλκανικών χωρών με το ευρώ, στη Βουλγαρία, τη Βόρεια Μακεδονία και τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, οδηγεί σε διαρροή αξιών, καθώς οι οικονομίες δεν μπορούν να προστατέψουν τη χαμηλότερη παραγωγικότητα τους μέσω υποτίμησης (Busch 1983). Το ίδιο ισχύει και σε άλλες βαλκανικές χώρες που είναι υπόλογες στην ευρωπαϊκή οικονομική πολιτική μέσω χαλαρότερων συνδέσεων του νομίσματός τους, όπως η Ρουμανία: η χαμηλότερη παραγωγικότητα διατηρείται σε αντάλλαγμα μιας σταθερότητας που ευνοεί τον πληθωρισμό των τίτλων και των τόκων τους.

Επιπλέον είναι πολύ φανερό ότι η αποπληρωμή τοκοχρεολυσίων εθνικού δανεισμού είναι μια διαρροή με την απευθείας μορφή του ίδιου του γενικού φορέα της αξίας που αιμοδοτεί τρίτες χώρες και μάλιστα χωρίς να εκτίθεται στα ρίσκα της παραγωγής ή της τοκογλυφίας (Μαρξ 1976: 779). Το 2013 η Σερβία χρωστούσε μόνο στο ΔΝΤ 1.6 δις ευρώ, η Βοσνία 950 εκατομμύρια και η Ρουμανία άλλα δύο δις ευρώ (Tokyay 2013), έτσι που οι υπόχρεες βαλκανικές χώρες είναι μέρος της δυτικής αναπτυξιακής πορείας (Smith και Swain 1998). Οι αστικές μορφές που συνδέονται με τα παραπάνω σχετίζονται με μία αύξηση των τραπεζών, των ασφαλειών και των υπηρεσιών διαμεσολάβησης του χρήματος, ενώ συντηρούν μια πλατιά επιφάνεια γης με ανύπαρκτα προγράμματα δημόσιων επενδύσεων, χαμηλούς μισθούς και κακά συντηρημένες υποδομές.

Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό είδαμε την αστικοποίηση ως μια συνεχή συγκέντρωση της ύλης η οποία στον σύγχρονο κόσμο μεταφράζεται πρώτιστα ως μια μεγεθυνόμενη συγκέντρωση αξιών – δηλαδή ανθρώπινης εργασίας που αξιοποιεί χρήμα που προκαταβάλλεται. Έτσι, το αρχιμήδειο σημείο της ανάλυσής μας, αυτό που κινεί τα νήματα τόσο στην πραγματικότητα όσο και στη θεωρία, αποτέλεσε το σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αυτό που ερμηνεύει πώς γίνονται οι αξίες. Μεθοδολογικά, το παραπάνω σχήμα μας επέτρεψε να εξετάσουμε πολλαπλούς στατιστικούς δείκτες διεθνούς αναφοράς που τώρα αποτελούν πλέον για μας διαφορετικές μορφές ύπαρξης του κεφαλαίου και στιγμές μιας επαναληπτικής διαδικασίας. Μελετώντας τις εσωτερικές σχέσεις της διεθνούς κυκλοφορίας και παραγωγής αξιών, φτάσαμε αβίαστα στη γεωγραφική τους διάσταση, δηλαδή στην κατανομή τους στον χώρο, διαπιστώνοντας ότι στα Βαλκάνια η κερδοφορία που υπηρετεί τη γενική διαρροή των αξιών διαφοροποιεί τον συγκεντρωμένο πλούτο σε εναλλασσόμενες νησίδες μέσα στην πόλη.

Πώς διαπιστώσαμε ότι οι αξίες διαρρέουν από τα Βαλκάνια, δηλαδή ότι η ανάπτυξη είναι άνιση; Αρχικά εξετάσαμε την κίνηση του διεθνούς εμπορίου, ώστε να μας μαρτυρήσει τις σχέσεις που προετοιμάζουν τα εμπορεύματα, πριν βγουν στην παγκόσμια συνδιαλλαγή: το παραγωγικό κεφάλαιο. Εδώ διαπιστώσαμε ότι η παραγωγικότητα των βαλκανικών χωρών –η αυτόαξιοποίηση, δηλαδή, των επενδύσεων– είναι χαμηλότερη από τους βασικούς τους εταίρους, άρα στο διεθνές εμπόριο ανταλλάσσονται προϊόντα ή υπηρεσίες άνισης ποσότητας εργασίας. Στη συνέχεια, είδαμε μια απευθείας διαρροή αξίας μέσω της μετανάστευσης Βαλκάνιων εργατών/ριών που παράγουν αξία σε τρίτες χώρες, ενώ από τη γέννηση μέχρι τη στιγμή της φυγής τους απολάμβαναν κάποιες παροχές (εκπαίδευση, ειδικευση, περίθαλψη κλπ) που τώρα τις εκμε-

ταλλεύεται μια άλλη μητρόπολη, χωρίς να είχε συμβάλει ποτέ σε αυτό. Κατόπιν, είδαμε τις περιπτώσεις των ξένων άμεσων επενδύσεων· όλες τους ζυγίζουν τις κινήσεις τους με βάση την κερδοφορία, πράγμα που σημαίνει ότι μπορεί να βρεθούν και έξω από την παραγωγή, όπως για παράδειγμα στην αγορά ακινήτων. Από την άλλη, μια ξένη επένδυση στα πλαίσια της παραγωγής πάντα αναζητά οδούς χαμηλότερης αξίας της εργατικής δύναμης ή του εξοπλισμού και των κτιριακών κελυφών, ώστε να είναι πιο κερδοφόρα από ό,τι στην έδρα της. Άρα, με τη σειρά της παγιώνει τον καταμερισμό εργασίας και συντηρεί τη διαρροή. Μετά είδαμε τις μεταφορές και τη συμμετοχή τους στη γρήγορη κυκλοφορία της αξίας που για τα Βαλκάνια αυτό αφορά κυρίως τη γρήγορη διαρροή της μέσω των μεγάλων συγκοινωνιακών αξόνων. Ύστερα, είδαμε τις δυσκολίες που προκύπτουν στον κύκλο της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και κάποιες υπηρεσίες που προσπαθούν να επιλύσουν το παραπάνω, όπως ασφάλειες, μάνατζμεντ, νομικές υπηρεσίες κλπ. Σε πιο ριψοκίνδυνες περιπτώσεις το χρήμα αποτραβιέται τελείως από την παραγωγή και αναζητά νέα καταφύγια, ώστε να ασφαλιστεί, κυρίως, σε επενδύσεις που αποφέρουν κάποιον τόκο. Όσον αφορά τις τελευταίες περιπτώσεις, οι υπηρεσίες που τις ικανοποιούν είναι συχνά μέλη μεγάλων ξένων χρηματοπιστωτικών ομίλων· αυτοί αναλαμβάνουν την κυκλοφορία του χρήματος και τη διαχείρισή του. Τέλος, είδαμε την περίπτωση αποπληρωμής δανείων, μια ακόμη μορφή απευθείας διαρροής της αξίας. Νομίζουμε ότι οι παραπάνω υποπεριπτώσεις καλύπτουν την πλειονότητα του όγκου της διεθνούς κίνησης των αξιών και της άνισης ανάπτυξης.

Φυσικά, η διεθνής κίνηση των αξιών δεν είναι η μόνη· ωστόσο προσανατολίζει τα κράτη σε έναν *καταμερισμό εργασίας*, άρα δίνει τις αδρές μορφές της βαλκανικής αστικοποίησης που είναι εξόχως αντιθετικές, ανάλογα με τη δυνατότητά τους να υπηρετούν τη διεθνή κερδοφορία και τη διαρροή αξιών. Σχετικά με τις επιστήμες του χώρου, η παραπάνω συγκέντρωση εμφανίζεται πρώτιστα ως *επέκταση ή μορφολογική αλλαγή* αστικών νησίδων, κυρίως όσον αφορά την ομογενοποίηση των χρήσεων γης, την πυκνότητα των κελυφών και τους νέους άξονες (βλ. Rossi 1982: 65 για τον καθορισμό των εσωτερικών ορίων των περιοχών).

Από τη μια μεριά, έχουμε τόπους που προσφέρουν ανώτερη κερδοφορία η οποία αιμοδοτεί τις ξένες μη-

τροπόλεις. Εδώ βρίσκουμε θετικές κατανομές της ζωντανής εργασίας, των επενδύσεων και του χρήματος που ενσαρκώνονται, στη γλώσσα της γεωγραφίας, στις αστικές συγκεντρώσεις των παραγωγικών επιχειρήσεων και του εξοπλισμού τους, του εμπορίου, των μεταφορικών δικτύων, των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, όπως και των υπηρεσιών τουρισμού και εστίασης και φυσικά των ακινήτων ως πληθωριστικός τίτλος έξω από την παραγωγή. Ωστόσο, οι διαρροές δεν πρέπει να αθροιστούν περιληπτικά· ο κάθε τύπος προσδίνει στους τόπους της βαλκανικής πόλης τις ειδικές και –ακόμα– αδρές αστικές μορφές της.

Από την άλλη μεριά, έχουμε χιλιάδες επιχειρήσεις που δεν διευρύνουν το κεφάλαιό τους, πραγματοποιούν, δηλαδή, *απλή αναπαραγωγή*, προσφέροντας στους ιδιοκτήτες τους ένα εισόδημα που δεν επενδύεται, αλλά στηρίζει τις ιδιωτικές και οικογενειακές τους ανάγκες –πενιχρότερες ή πληθωρικές. Πρόκειται για χρήσεις όπως μικρά εργαστήρια που δέχονται δουλειά φασόν, μίνι μάρκετ, συνεργεία αυτοκινήτων σε παλιά κελύφη εργοστασίων, μπουτίκ ρούχων κλπ. Τα αστικά τους σύνολα δεν είναι ο κινητήρας της αστικοποίησης, όπως την ορίσαμε ως μεγεθυνόμενη συγκέντρωση αξιών και άρα ως δυναμικοί διαμορφωτές του χώρου, ακόμη και αν –πιθανόν– αποτελούν την πλειοψηφία των επιχειρήσεων· για αυτό και δεν εξετάστηκαν μεθοδολογικά σε αυτό το άρθρο που αναζήτησε τους αρχικούς ή προσανατολιστικούς ή γενικούς νόμους της αστικοποίησης. Ωστόσο, οποιαδήποτε επιστημονική μελέτη της βαλκανικής γεωγραφίας θα πρέπει να τα συναρθρώσει στο σώμα της, δηλαδή να δει *τη σχέση τους με τη διευρυμένη συσσώρευση*.

Τέλος, όλα τα παραπάνω κείτονται μέσα σε μια θάλασσα καταστροφής των υπάρχοντων αξιών, καθώς οι τόποι δεν συμμετέχουν στη διευρυμένη ή έστω απλή αναπαραγωγή της αξίας· κλειστά μαγαζιά και παλιές δημόσιες εταιρείες, υπολειτουργικά εργοστάσια, αλλά και κακά συντηρημένα διαμερίσματα στα σοσιαλιστικά μπλοκ, αυθαίρετοι οικισμοί και ανύπαρκτες δημοτικές υποδομές (εικόνα 2). Συμπληρωματικά, η φθορά του χρόνου και η ανάπτυξη των ανθρώπινων αναγκών υποτιμούν σταδιακά πολλά σύνολα της πόλης που δεν επενδύουν στον εκσυγχρονισμό τους, κυρίως όσον αφορά την κατοικία (Rossi 1982: 50), τον βιομηχανικό εξοπλισμό και τις παροχές υγείας, παιδείας, κουλτούρας κλπ.

Κλείνοντας αυτό το άρθρο, πρέπει να ομολογήσουμε και τα όριά του: οι γενικοί νόμοι της γεωγραφίας των Βαλκανίων που είδαμε εδώ είναι ακόμη αφηρημένοι· χρειάζεται η ιστορική μελέτη της κάθε χώρας και τόπου, από την περιφερειακή μέχρι την ενδοαστική κλίμακα, για να ερμηνευθούν οι μορφές της πόλης συγκεκριμένα, έτσι όπως υπάρχουν εκεί έξω (για μια πρώτη απόπειρα για τα Βαλκάνια βλ. Plevris 2016). Επιπλέον, αν και οι νόμοι της διευρυμένης κυκλοφορίας δεν παύουν ποτέ να ισχύουν ούτε της αστικοποίησης ως άνισης συγκέντρωσης της ύλης, ωστόσο δεν μπορούν να προκαλέσουν όλους τους προσδιορισμούς της πραγματικότητας. Άρα, για να βαθύνει η γνώση της γεωγραφίας, θα πρέπει η άνιση ανάπτυξη αφενός να περάσει σταδιακά από τις παραπάνω δύο έννοιες, εξαντλώντας την ερμηνευτική τους δύναμη και αφετέρου να φτάσει να ερμηνεύει την οργάνωση της ύλης σε πιο στοιχειώδη επίπεδα, όπως μια γειτονιά ή ακόμη παρακάτω. Στο σώμα της θα έχει ενσωματώσει τότε όλη την προηγούμενη γνώση. Άλλωστε, κατά την τελευταία στιγμή εκδήλωσής της, μόλις την αφήσαμε σε μια ανειρήνευτη ανισορροπία ανάμεσα σε τόπους ανάπτυξης και σε μια πλατιά έκταση υποβάθμισης ή έστω στοιχειώδους συντήρησης. Μόνο στο τέλος αυτής της πορείας η γνώση μας θα είναι συγκεκριμένη: τότε από τη μια μεριά οι πρώτες αδρές αστικές μορφές που είδαμε ως εδώ θα σμιλευτούν περαιτέρω, για να μάθουμε ακριβέστερους νόμους που να τις περιγράφουν και από την άλλη στο σώμα της γνώσης μας θα προσαρτηθούν νέα αστικά φαινόμενα που νέες παράγωγες έννοιες θα τα ξεκλειδώσουν, όπως ο ρόλος του κράτους, της πολεοδομίας, των συμβόλων της πόλης, ως υποκειμενική εικόνα των πολιτών της για την πραγματικότητα (Ιλιενκοφ 1983: 191,200) και λοιπά.

Έτσι, η άνιση ανάπτυξη καταφέρει και απλώνεται στο σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας (Novack 1972) ως σταδιακή αποκάλυψη συγγενικών νόμων και άρα με την εσωτερική της αδράνεια βαθαίνει τη γνώση της γεωγραφίας για το δικό της αντικείμενο, που δεν είναι άλλο παρά η εξέλιξη της κίνησης της ύλης στον χώρο που επιλέγουμε να μελετήσουμε.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Bertaud, A. 2006, «The spatial structures of Central and Eastern European cities», στο S. Tsenkova και Z. Nedović-Budić (επιμ.), *The urban mosaic of post-socialist Europe: space, institutions and policy*, Physica-Verlag, Heidelberg.
- Brenner, R. 2004, *The economics of global turbulence*, New Left Review, London.
- Brenton, P. Francesca, DM και Lücke, M. 1998, *Economic integration and FDI: an empirical analysis of foreign investment in the EU and in Central and Eastern Europe*. Institut für Weltwirtschaft, Kiel.
- Harvey, D. 2005, *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- 2006, *The limits to capital*, Verso, London.
- INS [Institutul National de Statistica din Romania] 2012, *Foreign Direct Investment in Romania in 2011*, Institutul National de Statistica din Romania, Bucharest.
- 2013, *Anuarul statistic al României 2012*, Institutul National de Statistica din Romania, Bucharest [στα ρουμανικά].
- Maergoiz, I. 1984, «The territorial structure of the national economies in socialist countries and some approaches to its analysis in the context of socialist economic integration», στο E. B. Alayev (επιμ.), *Soviet geography today: social and economic geography*, Progress Publishers, Moscow.
- Melior, R. E. H. 1987, «Comecon», στο A. Dawson (επιμ.), *Planning in eastern Europe*, St. Martin's Press, New York.
- NSI [National Statistical Institute] 2009, *Sofia in Figures 2009*, National Statistical Institute, Sofia.
- Plevris, K. 2016, *Le développement inégal dans les Balkans; des nouvelles centralités urbaines et des formes d'inégalité dans la période post-1989*, διδακτορική διατριβή, Université Paris 1 – Panthéon-Sorbonne.
- Rosdolsky, R. 1989, *The making of Marx's «Capital»*, Pluto, London.
- Rossi A. 1982, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England.
- Sabic, D. Vujadinovic. S. Milincic M. Golic, R. και Stojkovic S. 2012, «The impact of FDI on the Transitional Economy in Serbia - Changes and Challenges», *Acta Polytechnica Hungarica*, τ. 9, vo.. 3, σελ. 65-84.
- Služba za zapošljavanje Kantona Sarajevo 2011, Στατιστική επιτηρίδα Μάρτιος 2011, Služba za zapošljavanje Kantona Sarajevo, Sarajevo [στα σερβοκροατικά].
- SORS [Statistical Office of the Republic of Serbia] 2012, *Municipalities and regions of the Republic of Serbia 2012*. Belgrade, SORS.
- Swyngedouw, E. 2000, «Authoritarian Governance, Power and the Politics of Rescaling», *Environment and Planning D - Society and Space*, τ. 18, σελ. 63-76.
- Smith, A. και Swain, A. 1998, «Regulating and institutionalising capitalisms» στο J. Pickles και A. Smith (eds), *Theorising transition: the political economy of post-communist transformations*, Routledge, London.

Ελληνόγλωσση

- Busch, K. 1983, «Η συζήτηση στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας για την παγκόσμια αγορά», *Θέσεις*, νο. 5.
- Ιλιένκοφ, Ε. 1983, *Διαλεκτική Λογική*, Gutenberg, Αθήνα.
- Κομνηνός, Ν. 1986, *Θεωρία της Αστικότητας*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα.
- Μαντέλ, Ε. 1973, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία Τόμος 3*, Επιστημονικές Μελέτες, Αθήνα.
- 2004, *Υστερος Καπιταλισμός*, Εργατική Πάλη, Αθήνα.
- *χ.χ.*, *Τα Μακρά Κόμματα της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, Εργατική Πάλη, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. 1976, *Το Κεφάλαιο Τόμος 1*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. 1979, *Το Κεφάλαιο Τόμος 2*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Πετράκος, Γ. 2000, *Η ανάπτυξη των Βαλκανίων*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Σαρηγιάννης, Γ. 1993, *Η πρωταρχική αστικοποίηση στον ελλαδικό χώρο της 2ης π.Χ. χιλιετίας*, Δωδώνη, Αθήνα.
- Χύφερντιγκ Ρ. *χ.χ.*, *Το χρηματιστικό κεφάλαιο*. Γκοβόστης-Μπάυρον, Αθήνα.

Ιστότοποι

- Balkan Insight, 2012^a, Report: Bulgaria Relies Heavily on Shadow Economy, πρόσβαση 15 Απριλίου 2014, <http://www.balkaninsight.com/en/article/report-bulgaria-relies-heavily-on-shadow-economy>
- Balkan Insight 2012β, Holland stays closed to Bulgarian, Romanian workers, πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2013, <http://www.balkaninsight.com/en/article/holland-stays-closed-to-bulgarian-romanian-workers>
- Bélorgey, N. κ.ά. 2003, Social impact of emigration and rural-urban migration in Central and Eastern Europe, πρόσβαση 12 Ιανουαρίου 2013, <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=1778&furtherNews=yes>
- Sofia Privatization Agency 2003, Invest in Bulgaria, πρόσβαση 30 Ιανουαρίου 2013, <http://www.priv.government.bg/upload/presentations/>
- Sofproject 2009, Master Plan of Sofia Municipality, πρόσβαση 10 Ιανουαρίου 2019, <http://www.sofproect.com/default.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1>
- Novack, G. E. 1972, Understanding history; Marxist essays, πρόσβαση 20 Απριλίου 2019, <https://www.marxists.org/archive/novack/works/history/index.htm>
- Tokyay, M. 2013, Balkans hope to join Turkey in retiring IMF debt, πρόσβαση 11 Ιουνίου 2013, http://turkey.setimes.com/en_GB/articles/ses/articles/features/departments/economy/2013/06/11/feature-01